

تأثیر گناهان در میزان بهره مندی از شفاعت شفیعیان از نگاه آیات و روایات

فاطمه قائمی^۱

چکیده

شفاعت یکی از مباحث کلیدی در زمینه معاد و زندگی اخروی است که بسیاری از افراد به منظور نجات از سختی‌های قبر و قیامت به آن امید دارند؛ امیدی که در دین مبین اسلام نیز تایید شده است. اما در کنار این امیدواری، آگاهی از اینکه شفاعت شفیعیان بی قید و شرط نیست و برخی گناهان می‌توانند موجب محرومیت فرد از شفاعت و عدم دستیابی به آن شوند نیز امری ضروری است. بر این اساس، مقاله حاضر تلاش کرده است تا با بررسی تأثیر گناهان بر محرومیت از شفاعت شفیعیان و بیان عوامل این محرومیت در قرآن و حدیث، اهمیت اصلاح رفتارها و دوری از گناهان را، برای دستیابی به شفاعت شفیعیان تبیین کند.

در راستای تحقق این هدف، اطلاعات به روش کتابخانه‌ای جمع آوری و سپس به صورت توصیفی-تحلیلی ارزیابی شده‌اند. پس از بررسی آیات و روایات، شفیعیان عرصه قیامت شامل قرآن، پیامبران، امامان، علما، شهداء و... شناسایی شدند و مشخص شد که گناهان اعتقادی فرد، غالباً سبب محرومیت دائمی او از شفاعت شفیعیان می‌شوند. در عین حال معلوم گشت که در باب گناهان عملی، امکان محرومیت موقت انسان از شفاعت شفیعیان وجود دارد؛ به گونه ای که بعد از گذراندن دوره‌ای طولانی از عذاب و عقاب، شفاعت به فرد روی آورده و او را از این وضعیت نجات بخشد. هم چنین این بررسی‌ها نشان داد که گناهان اعتقادی مانند شک، شرک و کفر و... و گناهان عملی مانند ظلم، سبک شمردن نماز یا عدم عذرپذیری و... از جمله عواملی هستند که فرد را از شفاعت شفیعیان محروم می‌کنند.

کلید واژه‌ها: شفاعت، شفیعیان، گناهان عملی، گناهان اعتقادی، تأثیرات گناه

^۱ طلبه سطح دو حوزه علمیه الزهرا س بابل، Fatemeh.ghaemi.fff@gmail.com

۱. مقدمه

شفاعت به معنای درخواست کمک و بخشش از کسی برای دیگری، از جمله مقولات مرتبط با معاد و زندگی پس از مرگ است؛ هرچند که نمونه‌هایی از آن در این دنیا نیز قابل مشاهده است. برخی افراد با نادانی، به انکار این حقیقت والا پرداخته و آن را امری خلاف عدل الهی دانسته‌اند. اما در مکتب تشیع، پذیرش شفاعت به عنوان یک اصل بنیادین تلقی می‌شود^۱ و شفیعیانی چون پیامبر ص و امامان ع، در قیامت به عنوان واسطه‌های بخشش فرد شفاعت‌شونده شناخته می‌شوند.

هرچند شفاعت شفیعیان، موهبتی از جانب خداوند برای آمرزش گناهان انسان است اما با این حال مطابق آیات روایات از جمله آیات ۴۳_۴۸ سوره مدثر، برخی از همین گناهان سبب محرومیت انسان از شفاعت شفیعیان می‌شوند؛ لذا بررسی تاثیر گناهان بر شفاعت شفیعیان به منظور آگاهی از شرایط و ضوابط شفاعت در دین اسلام ضروری به نظر می‌رسد. این بررسی‌ها از یک سو به پیشرفت و توسعه علوم دینی کمک می‌کند و از سوی دیگر، آگاهی‌هایی را در میان مردم ایجاد می‌نماید؛ به ویژه آگاهی از اینکه شفاعت شفیعیان بی قید و شرط نیست و نمی‌توان آن را بهانه‌ای برای ترک تکالیف و واجبات دینی قرار داد. بر این اساس، مقاله حاضر تلاش کرده است تا با بررسی تأثیر گناهان بر محرومیت از شفاعت شفیعیان و بیان عوامل این محرومیت در قرآن و حدیث، اهمیت اصلاح رفتارها و دوری از گناهان را، برای دستیابی به شفاعت شفیعیان تبیین کند.

پیرامون مسئله شفاعت به طور کلی، پژوهش‌های متعددی انجام شده که از جمله آن، مقاله مفهوم شفاعت در اندیشه شیعی نوشته مجتبی روحانی زاده (۱۳۸۵) یا مقاله بررسی مسئله شفاعت اثر جناب آقای رضا باقی زاده (۱۳۷۶) است. علاوه بر ایشان، آقای سید مجتبی مطهری نیز در مقاله ای با عنوان شفاعت از منظر قرآن و حدیث (۱۳۹۶) در این زمینه قلم زده اند. ارائه مفهومی صحیح از شفاعت، پاسخگویی به شبهات ناظر به این مبحث و بررسی فلسفه آن، بخشی از مسائلی بوده است که در این مقالات بدان پرداخته شده است. از دیگر آثار موجود در این باب، کتاب تجسم عمل و شفاعت، اثر محمد شجاعی است. ایشان در این کتاب، مسئله شفاعت و تجسم اعمال را به صورتی مجزا بررسی نموده و به پرسش‌های پیرامون آن پاسخ داده اند.

با توجه به آثار موجود، مقاله حاضر تلاش دارد که تاثیر گناهان اعتقادی و عملی بر شفاعت شفیعیان را بررسی کرده و مشخص کند که این گناهان تا چه اندازه بر محرومیت از شفاعت شفیعیان اثرگذار هستند. هم چنین قصد دارد عوامل این محرومیت را که در قرآن و حدیث صراحتاً ذکر شده‌اند به منظور آگاهی مخاطبان و پرهیز از این گناهان شناسایی و بیان کند.

^۱ امام صادق ع فرمود: مَنْ أَنْكَرَ ثَلَاثَةَ أَشْيَاءَ فَلَيْسَ مِنْ شِيعَتِنَا الْمِعْرَاجَ وَ الْمُسَاءَلَةَ فِي الْقَبْرِ وَ الشَّفَاعَةَ: هر کس، این سه چیز را انکار کند، شیعه ما نیست: معراج و سؤال قبر و شفاعت. مجلسی، بحار الانوار، ج ۱۸، ص ۳۴۰، ح ۴۴.

۲. مفهوم‌شناسی

شفاعت به عقیده اکثر لغویان، از ریشه شفع، در مقابل وتر و به معنی پیوستن و ضمیمه شدن چیزی به همانند خود است. اگر شفع برای عدد به کار رود، مراد، جفت بودن آن در مقابل وتر به معنی فرد بودن عدد است و اگر برای انسان به کار رود، به معنی ملحق شدن به دیگری است.^۱ ظاهراً شفاعت را هم از آن جهت شفاعت گوئیم که شفیع خواهش خویش را به ایمان و عمل ناقص‌شفاعت شونده ملحق و منضم میکند و هر دو مجموعاً پیش خداوند اثر می‌کنند.^۲

شفاعت در اصطلاح به معنای طلب برداشتن عذاب و عقاب از کسی یا کسانی است که مستحق عذاب و عقابند^۳ و یا به عبارتی نوعی وساطت و میانجی‌گری در عفو و بخشیدن گناهان است.^۴

آیت الله مکارم در بیان مفهوم قرآنی شفاعت می‌نویسد: "شفاعت به مفهوم قرآنیش این است که شخص گنهکار به خاطر پاره‌ای از جنبه‌های مثبت (مانند ایمان یا انجام بعضی از اعمال صالح) شباهتی با اولیاء الله پیدا کند و آنها با عنایات و کمک‌های خود او را به سوی کمال سوق دهند و از پیشگاه خدا تقاضای عفو کنند." ^۵ برخی نیز همانند مرحوم امام یا آقای مطهری، شفاعت را به معنای هدایت و رهبری در نظر گرفته و بر این باورند که جلوه شفاعت شفاعت‌کنندگان در این عالم، هدایت آنان است و لذا کسانی که در این عالم از هدایت بی‌بهره بوده‌اند، در آخرت نیز از شفاعت بی‌بهره خواهند بود.^۶ آقای مطهری شفاعت پیامبر اکرم(ص) و سایر پیامبران نسبت به امت‌شان، شفاعت قرآن و حتی شفاعت علما از کسانی که مورد تعلیم و هدایت آنان بوده‌اند را از همین قسم دانسته‌اند.^۷

مطابق آیات قرآن و روایات اهل بیت ع، پیامبر اکرم ص اولین شفیع در نزد خداوند متعال است^۸ و مقامی رفیع در این زمینه به نام مقام محمود دارد.^۹ در کنار ایشان، حضرت زهرا س و ائمه معصومین ع نیز از برترین و بزرگ‌ترین شفیعان قیامت می‌باشند^{۱۰} لکن دایره شفاعت و شفیعان، بدین بزرگواران محدود نمی‌شود. بررسی

^۱ فراهیدی، العین، ج ۱، ص ۲۶۰؛ فیومی، مصباح المنیر، ج ۲، ص ۳۱۷؛ ابن فارس، مقاییس اللغة، ج ۳، ص ۲۰۱؛ ابن درید، جمهره اللغة، ج ۲، ص ۸۶۹.

^۲ قرشی، قاموس قرآن، ج ۴، ص ۴۹.

^۳ سید مرتضی، رسائل الشریف المرتضی، ج ۱، ص ۱۵۰؛ طوسی، التبیان، ج ۱، ص ۲۱۳.

^۴ مطهری، مجموعه آثار، ج ۱، ص ۲۵۴.

^۵ مکارم شیرازی، پیام قرآن، ج ۶، ص ۳۹۴.

^۶ مطهری، عدل الهی، ص ۲۲۶-۲۳۰؛ خمینی، شرح چهل حدیث، ص ۱۵۰ و ۱۵۱.

^۷ مطهری، عدل الهی، ص ۲۲۶-۲۳۰.

^۸ ترمذی، سنن ترمذی، ج ۵، ص ۵۸۷.

^۹ طیب، اطیب البیان، ج ۱۲، ص ۲۹۵؛ مجلسی، بحار الانوار، ج ۸، ص ۳۷.

^{۱۰} ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی‌طالب، ج ۲، ص ۱۵.

آیات قرآن و روایات نشان می‌دهد که انبیا، علما، شهدا، شیعیان، ملائکه، خویشاوندان، قرآن، امانت و حتی برخی عبادات مانند روزه، از دیگر شفیعیان عرصه قیامت هستند.^۱

آن چیزی که امکان دارد بر شفاعت این شفیعیان اثر گذاشته و از آن جلوگیری کند، گناهان فرد شفاعت شونده است. گناه به معنای نافرمانی از دستورات خدا است.^۲ به عبارت دیگر، گناه انجام دادن کاری است که خدا از آن نهی کرده یا ترک کاری است که به آن امر کرده است.^۳ این واژه معادل واژه‌هایی چون ذنب، معصیت، اثم، سیئه و خطیئه در زبان عربی است^۴ و در یک نگاه، به دو قسم صغیره و کبیره تقسیم می‌شود.^۵ با این حال، در نگاهی دیگر، می‌توان گناهان را به دو قسم اعتقادی و عملی نیز تقسیم کرد. مقصود از گناهان اعتقادی، عقاید باطلی است که اعتقادات فرد را دچار کجی و انحراف می‌کنند مانند کفر و شرک و مقصود از گناهان عملی، اعمال و کردار غلطی هستند که توسط خدای متعال نهی گشته‌اند مانند دروغ یا تهمت.

در ادامه با تقسیم بندی گناهان به همین دو دسته، به بررسی تاثیر آنان بر محرومیت از شفاعت شفیعیان پرداخته خواهد شد.

۳. بررسی تاثیر گناهان عقیدتی بر شفاعت شفیعیان

در دنیای اعتقادات و باورها، گناهان عقیدتی به عنوان یکی از خطرناک ترین و آسیب زننده ترین نوع گناه شناخته می‌شوند. بررسی آیات و روایات دینی نشان می‌دهد که برخی از گناهان ممکن است انسان را برای مدتی دچار عذاب کنند و از شفاعت محروم سازند (در بخش گناهان عملی به بررسی این مطلب پرداخته خواهد شد) اما گناهان عقیدتی، به دلیل تاثیر عمیق و ریشه دارشان بر ایمان فرد، غالباً ارتباط انسان با خداوند و شافعان را به طور کامل قطع کرده و سبب محرومیت همیشگی شخص از شفاعت شفیعیان و رحمت و مغفرت الهی می‌شوند. در این بخش به بررسی مصادیقی از گناهان عقیدتی پرداخته می‌شود که می‌توانند فرد را از شفاعت شفیعیان محروم کنند. هم چنین این نکته مورد بررسی قرار خواهد گرفت که آیا این محرومیت‌ها دائمی هستند و یا راهی برای فرار از اثرات مخرب آن وجود خواهد داشت.

^۱ ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب، ج ۲، ص ۱۴؛ مجلسی، بحار الانوار، ج ۸، ص ۳۴ و ۵۶؛ احمد ابن حنبل، مسند احمد بن حنبل، ج ۳۴، ص ۹۰ و ج ۱۱، ص ۱۹۹.

^۲ قرآنی، گناهشناسی، ص ۷.

^۳ سجادی، فرهنگ معارف اسلامی، ج ۲، ص ۴۲۹.

^۴ رک: قرآنی، گناهشناسی، ص ۷.

^۵ رک: همان، ص ۱۳ تا ۱۵.

۳،۱ شک و شرک در دین

یکی از عوامل محرومیت دائمی انسان از شفاعت شافعان در حوزه اعتقادات، شرک ورزیدن به خداوند متعال و عامل دیگر، وجود شک و تردید در مسائل اعتقادی است؛ چنانکه رسول خدا ص در کلامی می‌فرماید: "الشَّفَاعَةُ لَا تَكُونُ لِأَهْلِ الشَّكِّ وَالشَّرِكِ، وَلَا لِأَهْلِ الْكُفْرِ وَالْجُحُودِ، بَلْ يَكُونُ لِلْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَهْلِ التَّوْحِيدِ؛ شَفَاعَتُ بَرَاءِ أَهْلِ الشَّكِّ وَ الشَّرِكِ نِيسَتْ وَ نِيزَ بَرَاءِ أَهْلِ كُفْرٍ وَ جُحُودٍ نَمِیْ بَلَكِهْ بَرَاءِ مُؤْمِنِينَ أَهْلِ تَوْحِيدٍ اسْت."^۱

شرک در اصطلاح، هم‌تا قرار دادن برای خداوند است که ممکن است در صفات، افعال و یا حتی ذات او باشد.^۲ شرک ورزیدن به خداوند، گناهی است که هرگز بخشیده نشده و محرومیت همیشگی از شفاعت را نیز به دنبال دارد؛ چنانکه قرآن کریم نیز در آیه ۴۸ از سوره نساء می‌فرماید: "إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُشْرِكْ بِاللَّهِ فَقَدْ افْتَرَىٰ إِثْمًا عَظِيمًا: خداوند (هرگز) شرک را نمی‌بخشد و پائین‌تر از آن را برای هر کس بخواهد (و شایستگی داشته باشد) می‌بخشد." خود رسول خدا ص در کلامی دیگر، شفاعت خویش را شامل اهل گناهان کبیره می‌داند لکن اهل شرک را از میان ایشان استثناء می‌کند.^۳

شک در اصول اعتقادی نیز آن قدر در پیشگاه الهی بزرگ است که رسول خدا ص، آن را در کنار شرک به خداوند متعال قرار می‌دهد. شک در اعتقادات دو گونه است:

یکی شک و تردید ابتدایی که زمینه یقین است. چنین شکی مذموم نیست؛ چراکه نشانه آغاز بلوغ عقلی و فکری است.

اما نوع دیگر شک که مورد نظر روایت نیز بوده، شک دائمی است که برخی دارند و درصدد اصلاح آن بر نمی‌آیند. چنین شکی مانع رسیدن به یقین و تحقق اصل ایمان می‌شود^۴ و (همانطور که روایت رسول خدا ص نیز اشاره شده) واضح است که بدون تحقق اصل ایمان، شفاعت شافعان هرگز شامل حال کسی نخواهد شد؛ لذا کسانی که در اعتقادات خویش به چنین شک‌هایی دچار هستند، برای همیشه از شفاعت شافعان محروم خواهند شد.

^۱ مجلسی، بحار الانوار، ج ۸، ص ۵۸، ح ۷۵.

^۲ جوادی آملی، توحید در قرآن، ص ۵۷۱.

^۳ همان، ص ۳۹.

^۴ نراقی، علم اخلاق اسلامی، ج ۱، ص ۱۷۴.

می‌تواند موجب محرومیت فرد از شفاعت شفیعان شود، به طریق اولی عدم پرداخت حقوق واجب ایشان مانند زکات و کفارات نیز می‌تواند به عنوان عاملی برای محرومیت از شفاعت شفیعان در نظر گرفته شود.

۳) در آیات سوره مدثر، دوزخیان سومین عامل محرومیت خویش از شفاعت شفیعان را چنین بیان می‌کنند: "وَكُنَّا نَخُوضُ مَعَ الْخَائِضِينَ" و با اهل باطل در سخنان باطل فرو می‌رفتیم.^۱

درباره واژه خَوْضُ گفته شده که در اصل به معنای وارد شدن در آب و فرو رفتن در آن است؛ اما به صورت استعاره، برای ورود به امور مختلف نیز به کار می‌رود. هم چنین اکثر موارد استعمال این واژه در قرآن پیرامون موضوعاتی است که ورود در آن‌ها مذموم است.^۲

«خوض در باطل» به معنای فرو رفتن در امور باطل است که مصادیق متعددی دارد؛ از جمله این مصادیق می‌توان به ورود به مجالس افرادی اشاره کرد که آیات خدا را به باد استهزا می‌گیرند، تبلیغات ضد اسلامی انجام می‌دهند، بدعت را ترویج می‌کنند، یا شوخی‌های رکیک انجام می‌دهند. همچنین شرکت در مجالس غیبت، تهمت، لهو و لعب نیز در این دسته قرار می‌گیرد. با این حال، در آیه مورد بحث، بیشتر بر مجالسی تأکید شده است که به منظور تضعیف دین خدا، استهزای مقدسات و ترویج کفر و بی‌دینی تشکیل می‌شوند.^۳

عبارت كُنَّا نَخُوضُ مَعَ الْخَائِضِينَ حاوی دو نکته مهم نیز هست. نخست اینکه هم‌رنگ شدن با جماعت در همه زمینه‌ها، یکی از عوامل جهنمی شدن است و دوم اینکه، کسی با یک بار گناه به دوزخ نمی‌رود؛ این اصرار و مداومت به گناه و فساد است که سبب رفتن به دوزخ می‌شود.^۴ (عبارت «لَمْ نَكُ» و «كُنَّا» نشانه استمرار فعل است.)

با توجه به مطالب فوق، می‌توان نتیجه گرفت که: استمرار در فرو رفتن در امور باطل به همراه اهل باطل است که سبب محرومیت فرد از شفاعت شفیعان می‌شود به ویژه در زمینه‌هایی چون تضعیف دین خدا، استهزای مقدسات و... بنابراین ضروری است که همواره، از چنین اجتماعاتی فاصله بگیریم و به دنبال هم‌رنگ شدن با هر جمع و جماعتی نباشیم.

^۱ سوره مدثر، آیه ۴۵.

^۲ راغب اصفهانی، مفردات فی غریب القرآن، ص ۳۰۲.

^۳ رک: مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۲۵، ص ۲۵۹.

^۴ رک: قرآنتی، تفسیر نور، ج ۱۰، ص ۲۹۷.

۵. نتیجه گیری

_ گناهان انسان از یک دیدگاه به دو دسته اعتقادی و عملی تقسیم می‌شوند. بر اساس بررسی‌های انجام شده، گناهان اعتقادی غالباً سبب محرومیت همیشگی انسان از شفاعت شفیعان می‌شوند اما در باب گناهان عملی، این امکان وجود دارد که سبب محرومیت موقت فرد از شفاعت شفیعان شوند؛ به گونه ای که بعد از گذراندن دوره‌ای طولانی از عذاب و عقاب، شفاعت به شخص گناهکار روی آورده و او را از این وضعیت نجات بخشد.

_ در زمینه گناهان اعتقادی، شک مستمر در باورها و اعتقادات دینی، شرک به خداوند متعال، کفر به معنای انکار خدا یا حقیقتی از حقایق دین (کفر جحد)، عدم پذیرش ولایت اهل بیت ع و غلو در دین، از مواردی هستند که قرآن و حدیث به عنوان عامل محرومیت از شفاعت شفیعان معرفی کرده‌اند.

_ در زمینه گناهان عملی ترک نماز یا سبک شمردن آن، عدم عذر پذیری (حتی از فردی که به دروغ طلب بخشش می‌کند)، آزار و اذیت فرزندان رسول خدا ص، ظلم و ستمگری، رابطه نامشروع، اصرار بر گناه، بی‌توجهی به رفع نیازمندی‌های ضروری نیازمندان و همین‌طور، فرو رفتن مستمر در امور باطل به همراه اهل باطل، از موارد دیگری هستند که قرآن و حدیث به عنوان عامل محرومیت از شفاعت شفیعان معرفی می‌کنند.

منابع

*قرآن کریم

- ابن درید، محمد بن حسن، جهره اللغة، بیروت: دارالعلم للملایین، ۱۹۸۸ م.
- ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طاب، نجف: مکتبه الحیدریه، بی تا.
- ابن عاشور، محمدطاهر، التحریر و التنویر، بیروت: مؤسسه التاریخ العربی، ۱۴۲۰ ه ق
- ابن فارس، مقاییس اللغة، قم: مکتبه الاعلام الاسلامی، ۱۴۰۴ ه ق.
- ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، بیروت: دار صاد، ۱۴۱۴ ه ق.
- احمد بن حنبل، مسند احمد بن حنبل، قم: مؤسسه الرساله، ۱۴۲۱ ه ق.
- بیضاوی، ناصر الدین، انوار التنزیل و اسرار التاویل، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۱۸ ه ق.
- ترمذی، محمد بن عیسی، صحیح ترمذی، بیروت: دارالفکر لطباعه والنشر، ۱۴۰۳ ه ق.
- تمیمی آمدی، عبدالواحد، غررالحکم و درر الکلم، قم: مکتب الاعلام الاسلامی، ۱۳۶۶ ه ش.
- تهرانی، مجتبی، اخلاق ربانی (تادیب غضب نفس و اوصاف آن)، تهران: مصابیح الهدی، ۱۳۹۶ ه ش.
- آلوسی، شهاب الدین، روح المعانی، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۵ ه ق.
- جوادی آملی، عبد الله، توحید در قرآن، قم: أسراء، ۱۳۸۳ ه ش.
- حقی، اسماعیل، روح البیان، بیروت: دارالفکر، بی تا.
- خمینی، سید روح الله، شرح چهل حدیث، قم، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۸۰ ه ش.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات فی غریب القرآن، بیروت: دارقلم، ۱۴۱۲ ه ق.
- سبحانی، جعفر، منشور جاوید، قم: مؤسسه امام صادق ع، بی تا.
- سجادی، جعفر، فرهنگ معارف اسلامی، بی جا، بی تا، ۱۳۶۲ ه ش.
- طباطبایی، محمدحسین، المیزان، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۷۴ ه ش.

طبرسی، احمد بن علی، الإحتجاج علی أهل اللجاج، محقق و مصحح: محمد باقر خراسان، مشهد: نشر مرتضی، ۱۴۰۳ هـ ق.

طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، بیروت: دار المعرفه، بی تا.

طوسی، محمد بن حسن، التبیان فی التفسیر القرآن، بیروت: دار إحياء التراث العربی، بی تا.

طیب، سید عبدالحسین، اطیب البیان فی تفسیر القرآن، چاپ دوم، تهران: انتشارات اسلام، ۱۳۷۸ هـ ش.

فخر رازی، محمد بن عمر، مفاتیح الغیب، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۰ هـ ق.

فراهیدی، خلیل بن احمد، العین، قم: هجرت، ۱۴۰۹ هـ ق.

فیومی، احمد بن محمد، المصباح المنیر فی غریب شرح الکبیر للرافعی، قم: موسسه دار الهجره، ۱۴۱۴ هـ ق.

قرائتی، محسن، تفسیر نور، تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، ۱۳۸۳ هـ ش.

_____ گناه‌شناسی، تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، ۱۳۷۷ هـ ش.

قرشی، علی اکبر، قاموس قرآن، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۱۲ هـ ق.

کلینی، محمد بن یعقوب، اصول کافی، بیروت: دارالتعارف للمطبوعات، ۱۳۶۹ ش.

لهراسبی، احمد، فرهنگ سوگ شیعی، قم: انتشارات خیمه، ۱۴۰۲ هـ ش.

متقی هندی، کنز العمال فی سنن الأقوال والأفعال، بیروت: موسسه الرساله، ۱۴۰۱ هـ ق.

مجلسی، محمد باقر، بحار الأنوار، مترجم: گروه مترجمان، تهران: مؤسسه انتشارات کتاب نشر، ۱۳۹۲ هـ ش.

_____ مرآة العقول، تهران: دارالکتب الاسلامیه، بی تا.

محمدی ری شهری، محمد، بهشت و دوزخ از نگاه قرآن و حدیث، قم: مؤسسه علمی فرهنگی دار الحدیث،

۱۳۹۰ هـ ش.

_____ میزان الحکمه، بی جا، کتابخانه مدرسه فقاہت، بی تا.

_____ حکمت نامه پیامبر اعظم ص، بی جا، کتابخانه مدرسه فقاہت، بی تا.

محمدی مازنی، بشیر، مسند ابی بصیر، بی جا، کتابخانه مدرسه فقاہت، بی تا.

مطهری، مرتضی، عدل الهی، قم، انتشارات صدرا، ۱۳۹۱ هـ ش.

مکارم شیرازی، ناصر، پیام قرآن، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۷ ش.

_____ تفسیر نمونه، بی‌جا، کتابخانه مدرسه فقهت، بی‌تا.

موسوی بغدادی، علی بن حسین، رسائل الشریف المرتضی: قم، دار القرآن الکریم، ۱۴۰۵ ق.

نراقی، محمد مهدی، علم اخلاق اسلامی، مترجم: سید جلال الدین مجتبیوی، تهران: انتشارات حکمت، ۱۳۷۷ ش.